

Φραντς Φανόν. Ο Νέγρος και ο Άλλος.

«Για εμάς όποιος λατρεύει τους νέγρους είναι εξίσου “άρρωστος” με
εκείνον που τους μισεί...

Δεν υπάρχει νέγκρικη αποστολή· δεν υπάρχει λευκό φορτίο... Όχι δεν έχω το
δικαίωμα
να φωνάξω στον λευκό ότι τον μισώ. Όχι, δεν είμαι υποχρεωμένος να
ψιθυρίσω στον λευκό
ότι του είμαι ευγνώμων...

Ο νέγρος δεν υπάρχει. Όχι περισσότερο από τον λευκό...

Ανωτερότητα; Κατωτερότητα; Γιατί να μην προσπαθήσουμε απλώς να
αγγίξουμε

τον Άλλο, να νιώσουμε τον Άλλο, να αποκαλύψουμε τον Άλλο;... Ω σώμα
μου, κάνε με έναν

άνθρωπο που πάντα ρωτάει»,

Peau noire, masques blancs, 1952.

Στα μέσα του 1952, με εισαγωγή του Φρανσίς Ζανσόν, στις εκδόσεις Seuil, ο γεννημένος στη Μαρτινίκα, γαλλικό υπερπόντιο διαμέρισμα, Φραντς Φανόν (1925-1961) θα δημοσιεύσει το *Peau noire, masques blancs* (Μαύρο δέρμα, λευκές μάσκες). Το βιβλίο αρχικώς δεν έτυχε ιδιαίτερα θερμής υποδοχής, αλλά έμελλε να καταστεί ένα έργο αναφοράς για πολλά μετέπειτα χειραφετητικά και απελευθερωτικά κινήματα, για τις μεταποικιακές και αποαποικιακές σπουδές, για όλους εκείνους που ενδιαφέρονταν και ενδιαφέρονται να αποδομήσουν τα φαντάσματα περί εξαιρετικής φυλής που εξακολουθούν να κυκλοφορούν ολοένα πιο επικίνδυνα στους κόλπους των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά όχι μόνο. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε ορισμένα από τα κεντρικά σημεία του φιλοσοφικού πυρήνα του βιβλίου, προκειμένου να κατανοηθούν οι λόγοι για τους οποίους αυτό παραμένει έως σήμερα εξαιρετικά επίκαιρο, προσφέροντας μάλιστα δυνατότητες διεύρυνσης του

βλέμματος

Το *Peau noire, masques blancs*, καθώς κινείται στα όρια δοκιμίου και μανιφέστου, αποτελεί μία διαπεραστική και κοφτερή κοινωνική, φιλοσοφική, ανθρωπολογική, πολιτική και πολιτισμική ματιά στις σχέσεις του μαύρου υποκειμένου με το λευκό και στο σύνολο των μηχανισμών κυριαρχίας και υποταγής που χαρακτηρίζουν αυτές τις σχέσεις. Αλλά είναι και ένα κείμενο αμείλικτης κριτικής προς κάθε κατεύθυνση. Δεν χαρίζεται σε κανέναν, στοιχείο που αμέσως αντιλαμβάνεται εκείνος που το διαβάσει για πρώτη φορά, καθώς νιώθει πως απευθύνεται και στον ίδιο, πως τίθενται υπό ανοιχτή αμφισβήτηση πολλά από όσα μέχρι τότε θεωρούσε δεδομένα: απλά καθημερινά αστεία, παραδόσεις, κατηγορίες και ερμηνευτικά σχήματα. Ο λόγος είναι τραχύς, απόλυτος· οι φράσεις και οι διαπιστώσεις σύντομες στη σύνταξή τους· κοφτές και ωμές στο περιεχόμενό τους· το πάθος ξεχειλίζει από τις σελίδες σε μία φιλοσοφική γλώσσα που δεν στερείται ποιητικής ποιότητας και παραστατικής δύναμης. Ο υπαρξισμός και οι βιωμένες εμπειρίες του υποκειμένου διαπλέκονται με την αγωνία του συλλογικού οράματος. Το Εγώ, έξω από τα προστάγματα και τις φαντασιακές αξιώσεις του Άλλου, βιώνει την ιστορία, πορεύεται στον δρόμο της αυτοαναγνώρισης, διεκδικεί και διατηρεί την αυτονομία της κρίσης και των πράξεων του στο επίπεδο της ισοτιμίας.

Δεν απουσιάζουν οι στιγμές που ο αναγνώστης αδυνατεί να ακολουθήσει την ορμητική ροή του λόγου, να δει μέχρι το βάθος των πιο λεπτών αποχρώσεων της σκέψης του συγγραφέα, κάτι που έρχεται να επιβεβαιωθεί τόσο από τον Ζανσόν όσο και από τον ίδιο τον Φανόν. «Έγραψα» σημειώνει στην εισαγωγή του ο πρώτος «κάποια μέρα στον Φανόν για μία διευκρίνιση πάνω σε ένα απόσπασμα που στο κείμενο μου είχε φανεί κάπως δυσνόητο... Ο Φανόν πρόσθεσε στο τέλος της απάντησής του: “Δεν είναι δυνατόν να εξηγήσω αυτήν τη φράση. Όταν γράφω τέτοια πράγματα, προσπαθώ να αγγίξω τον αναγνώστη μου στο συναισθηματικό επίπεδο... που σημαίνει ανορθολογικά, σχεδόν αισθησιακά”». Ίσως αυτή η αδυναμία κατανόησης του κειμένου να υποδήλωνε την ίδια την αδυναμία του λευκού και κατανοήσει «τη βιωμένη εμπειρία» ενός μαύρου. Ο λόγος του Φανόν είναι σε τέτοιο σημείο σαρωτικός, ώστε το βιβλίο δεν παύει να είναι ενοχλητικό και άβολο, έτσι που δύσκολα θα μπορούσε να καταστεί εργαλείο για ένα μεγάλο κομμάτι της αντιρατσιστικής αριστερής κουλτούρας, γιατί ακριβώς ούτε εκείνη μένει στο απυρόβλητο.

Ούτε θα μπορούσε να είναι διαφορετικά.

Το *Peau noire, masques blancs* είναι η καταγραφή της βιωμένης εμπειρίας ενός έγχρωμου διανοούμενου που ζει βυθισμένος σε έναν λευκό κόσμο, υφίσταται τις επιπτώσεις της αποικιακής υποδούλωσης στην ανθρώπινη ψυχή, θύμα του πνευματικού θολώματος που προκαλεί ο ρατσισμός της γαλλικής κοινωνίας. Πρόκειται για καταστάσεις τις οποίες ο ίδιος ο Φανόν είχε νιώσει στο πετσί του με δραματικό τρόπο, συνειδητοποιώντας πόσο δύσκολο ήταν για έναν μαύρο να αναγνωριστεί ως ισότιμο υποκείμενο εντός μιας λευκής και ταξικής κοινωνίας, μολονότι ως προς την κουλτούρα και

την παιδεία θεωρούσε τον εαυτό του πλήρως Γάλλο. Τα όσα είχε ζήσει στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο τον είχαν σημαδέψει ανεξίτηλα, γκρεμίζοντας τις όποιες αυταπάτες περί ισότιμης ένταξης. Σε πλήρη αντίθεση με την κυρίαρχη στάση προσμονής και αδιαφορίας των συμπατριωτών του, οι οποίοι θεωρούσαν ότι «ο πόλεμος είναι ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών μεταξύ των λευκών», ο Φανόν υποστήριζε ότι, «όποτε διακυβεύονται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η ελευθερία, μας αφορά, είτε είμαστε μαύροι είτε είμαστε λευκοί ή κίτρινοι. Και όποτε αυτές απειλούνται σε οποιαδήποτε γωνιά της γης, θα αγωνιστώ γι' αυτές μέχρι το τέλος» – γιατί η ελευθερία είναι αδιαίρετη. Θα ταξιδέψει στην Ευρώπη με τις Ελεύθερες Γαλλικές Δυνάμεις, θα τραυματιστεί από οβίδα κοντά στον Ρήνο (1944) και θα τιμηθεί με το Χάλκινο Αστέρι. Και όμως, μολονότι ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του έναν καλλιεργημένο Γάλλο και είχε θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του υπηρετώντας τη Γαλλία, οι γάλλοι αγρότες δεν έδιναν δεκάρα γι' αυτόν, ούτε και οι Γαλλίδες χόρευαν μαζί του. Γιατί δεν τον αντιμετώπιζαν σαν Γάλλο; «Εξαπατήθηκα, και πληρώνω τα λάθη μου... Τα σιχάθηκα όλα αυτά». Ο Φανόν, φορτωμένος με την επώδυνη εμπειρία του ρατσισμού του γαλλικού «πολιτισμού», θα επιστρέψει στη Μαρτινίκα, προκειμένου να ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στο λύκειο θα έχει καθηγητή τον ποιητή Εμέ Σεζέρ του οποίου η επίδραση πάνω του υπήρξε έντονη.

Λίγο μετά τον πόλεμο θα εγγραφεί στην ιατρική σχολή της Λυόν. Την εποχή εκείνη στο πανεπιστήμιο της πόλης παρατηρείται έντονη φιλοσοφική κίνηση η οποία θα δράσει καταλυτικά και επιταχυντικά στη σκέψη του νεαρού από τις Αντίλλες. Θα γνωρίσει σε βάθος τους εκπροσώπους και τα έργα της *négritude* (νεγροσύνης), ενός κινήματος διεκδίκησης πολιτισμικής ταυτότητας των γαλλόφωνων μαύρων, και ταυτόχρονα θα απορροφήσει τις τελευταίες εξελίξεις των πνευματικών ευρωπαϊκών ρευμάτων, όπως η φαινομενολογία, ο υπαρξισμός, η ψυχανάλυση και ο μαρξισμός: παράλληλα με τα μαθήματα της ιατρικής, παρακολουθεί εκείνα των Μορίς Μερλό-Ποντί και Ζαν Λακρουά· διαβάζει Μαρξ, Χέγκελ, Σαρτρ, Νίτσε, Λένιν, Γιάσπερς, Χάιντεγκερ. Αυτός ο πλουραλιστικός φιλοσοφικός προσανατολισμός θα οδηγήσει σε ένα επίπεδο ωρίμανσης και αλληλοσυμπλήρωσης, και είναι παραπάνω από ευδιάκριτος στο *Peau noire, masques blancs*. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι θα παρουσιάσει τη διατριβή του πάνω στην αταξία του Φρίντριχ με μία εισαγωγική ρήση η οποία θα υποδήλωνε χωρίς περιστροφές την έντονη φιλοσοφική αναζήτηση και την επίδραση του υπαρξισμού ως στάσης ζωής απέναντι στις απαιτήσεις της πραγματικότητας και της συλλογικότητας: «Αφιερώνω τον εαυτό μου στις ζωντανές υπάρξεις και όχι στις ενδοσκοπικές εγκεφαλικές διαδικασίες» (Νίτσε).

Οι τίτλοι των κεφαλαίων είναι ενδεικτικοί του εκάστοτε περιεχομένου: «Ο Μαύρος και η γλώσσα», «Η έγχρωμη γυναίκα και ο Λευκός», «Ο έγχρωμος άνδρας και η Λευκή», «Για το υποτιθέμενο σύνδρομο εξάρτησης του αποικιοκρατούμενου», «Η βιωμένη εμπειρία του Μαύρου», «Ο Νέγρος και η ψυχοπαθολογία» και «Ο Νέγρος και η αναγνώριση».

Για τον Φανόν, η αποικιακή οικονομική και πολιτική κυριαρχία οικοδομεί και έναν συγκεκριμένο τρόπο να βλέπουμε τον Άλλο, έναν τρόπο που καθορίζεται από το χρώμα της επιδερμίδας: ο Άλλος είναι δημιούργημα και αυτού του βλέμματος. Ο ρατσισμός παράγεται από μία δομή αποικιακής και

ταξικής κυριαρχίας που είναι συνδεδεμένη με συγκεκριμένους κοινωνικοοικονομικούς προσδιορισμούς. Επομένως δεν πρέπει να αναζητήσουμε τις ρίζες του ρατσισμού στο βιολογικό επίπεδο, σε κάποια αφηρημένη «ανθρώπινη φύση», σε κάποια υποτιθέμενη «ανθρώπινη συνθήκη». Από την άποψη αυτή ο μαύρος είναι κατασκευή τόσο συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων όσο και του διαστρεβλωμένου βλέμματος του λευκού, το οποίο ο πρώτος καταλήγει να ενσωματώσει. Ο μαύρος υπάρχει ως μαύρος μόνο επειδή υπάρχει ο κυρίαρχος/λευκός· και το βλέμμα του τελευταίου περιχαράκωνει κάθε πλευρά της ύπαρξης του πρώτου (τρόπους συμπεριφοράς, ντυσίματος, σκέψης). Το ίδιο βλέμμα είναι που σε μεγάλο βαθμό καθορίζει και το «σύμπλεγμα εξάρτησης», ή εκείνο της κατωτερότητας του καταπιεσμένου, εξού και η αίσθηση ότι το μαύρο υποκείμενο αξίζει λιγότερο από τα λευκά ανθρώπινα όντα.

Οι συμπεριφορές και οι τακτικές του ρατσιστικού προστάγματος, επισημαίνει ο Φανόν, είναι πολυπόικιλες· παρεισφρέουν ακόμη και εκεί όπου ελάχιστα θα περιμέναμε να τις συναντήσουμε. Ο αναγνώστης του *Peau noire, masques blancs* νιώθει ένα σφίξιμο, ένα μαχαίρι να χώνεται σε μία πληγή που αγνοούσε ότι είχε, καθώς διαπιστώνει ότι τα πλοκάμια του ρατσισμού έχουν διεισδύσει βαθιά μέσα του· μολονότι εκείνος είχε τις αγνότερες των προθέσεων... «μα εγώ δεν είμαι ρατσιστής, γιατί αγαπώ τους μαύρους, τη μουσική τους, τους χορούς τους, τα ρούχα τους...». Αν στο μυαλό του λευκού ρατσιστή το μαύρο ταυτίζεται πάντα με το αρνητικό, το σκοτάδι, το ζώδες και το κακό, σε εκείνο του λευκού «αντιρατσιστή» οι όροι με έναν εξίσου αυθαίρετο τρόπο αντιστρέφονται: ο μαύρος, ο Αφρικανός, είναι το αυθεντικό, ο διονυσιακός χορός και η χαρά της ζωής, το ανόθευτο και απριόρι το θετικό, και ό,τι μπορεί να ενισχύσει αυτή την εικόνα εκθειάζεται και εξιδανικεύεται. Ο άνθρωπος στη συγκεκριμένη ιστορική υπόστασή του χάνεται σε μία στρεβλή μυθοποιημένη εικόνα, που είναι φορτισμένη με άκριτο και αδικαιολόγητο συναισθηματισμό και δεν συνιστά παρά μία ανεστραμμένη μορφή ρατσισμού. Αλλά το νυστέρι χώνεται και στον διακαή πόθο της «γαλακτοποίησης» (lactification), στις πλάγιες ρατσιστικές απόψεις της εθνοψυχολογίας του Οκτάβ Μανονί (*Psychologie de la colonisation*, 1950), στη γλώσσα του αφέντη «συμπτωματικά λευκού», που έρχεται να επιβάλει τη δική της ως τη μόνη αλήθεια, στις αντιλήψεις περί σεξουαλικότητας του μαύρου, στην καταπίεση του ερωτισμού του, για να οδηγηθεί στη διάγνωση μιας αρρωστημένης κατάστασης για αμφοτέρους τους πόλους της αποικιακής πραγματικότητας. Μέσα από μία διεισδυτική ματιά αναδεικνύεται το σύνολο των μηχανισμών αποκλεισμού, κοινωνικών ομάδων και υποκειμένων, θεωρώντας τον ρατσισμό και την προκατάληψη ως ολοκληρωτική άρνηση της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας του Άλλου.

Η εμπειρία του νέγρου κλονίζει τα κυρίαρχα ψυχαναλυτικά παραδείγματα, τα οποία δεν μπορούν να ερμηνεύσουν την ψυχοπαθολογία του νέγρου, γιατί «ούτε ο Φρόιντ ούτε ο Άντλερ ούτε ακόμη και ο κοσμικός Γιουνγκ έλαβαν υπόψιν τους τον μαύρο άνθρωπο στην πορεία της έρευνάς τους». Εξού και η κριτική στάση του Φανόν απέναντι στην ψυχαναλυτική παράδοση: οι συναισθηματικές διαταραχές στα μαύρα υποκείμενα δεν μπορούν να αναχθούν στις ενδοοικογενειακές σχέσεις. (Είναι προφανές ότι από μία ανάλογη κριτική προσέγγιση θα ξεκινήσει το πρωτοποριακό εγχείρημα της κοινωνιοθεραπείας, της πρακτικής επανένταξης του ασθενή διαμέσου της κοινωνικοποίησής του,

στην οποία τόση πρακτική και θεωρητική βαρύτητα θα δώσει ο Φανόν στα χρόνια που ακολούθησαν και σε τέτοιο βαθμό επηρέασαν τα σύγχρονα ψυχιατρικά ρεύματα.)

Βρισκόμαστε επίσης μπροστά στην κατηγορηματική απόρριψη της *négritude* ως σταθερής και αδιάψευστης πορείας αυτοαναγνώρισης διαμέσου της καθολικότητας των ιδιαιτεροτήτων, της κατάδυσης στο μυθικό και φαντασιακό παρελθόν της κοινότητας, του εκθιασμού των αρετών της φυλής (η σεξουαλικότητα, το αυθόρμητο, η σχέση με τη γη και τη φύση, ο ρυθμός και η κίνηση της μαύρης ψυχής), όπως αυτά θεωρητικοποιήθηκαν και «αποκαλύφθηκαν» μέσα από το έργο του σενεγαλέζου ποιητή και πολιτικού Λεοπόλντ Σεντάρ Σενγκόρ. Αν ο Φανόν δέχεται μία προσωρινή υπαναχώρηση και αν ενστερνίζεται σε κάποιο βαθμό τον μύθο της *négritude*, το κάνει μόνο και μόνο για να βοηθήσει το μαύρο υποκείμενο να βρει εκείνη την εμπιστοσύνη και εκείνη την αυτοπεποίθηση που του είναι απαραίτητες, προκειμένου να αντιπαρατεθεί σε έναν ρατσιστικό κόσμο· δεν το κάνει επειδή υποτίθεται πως έχει ανακαλύψει κάποια «αυθεντική μαύρη ουσία», κάποια γνήσια αφρικάνικη κουλτούρα. Γνωρίζει ότι τα τελευταία είναι μύθοι, πλάνες. Ο Φανόν δεν εκθειάζει ούτε την ιδιαιτερότητα ούτε το φανταστικό παρελθόν του μαύρου· δεν δείχνει την παραμικρή διάθεση να αρκεστεί σε μία αντικατάσταση απριόρι προκαταλήψεων που θα ενισχύσουν και θα νομιμοποιήσουν τους μηχανισμούς αποκλεισμού μεταξύ των υποκειμένων· επικρίνει τη δυσμενή προοπτική οπισθοδρόμησης στις παραδοσιακές αξίες της κοινότητας, όταν αυτή η ταυτότητα προβάλλει ως αυτοσκοπός, όπως επικρίνει και την πολιτική της βίαιης αφομοίωσης ή εκείνη της «γαλακτοποίησης» και της υποταγής στα κελεύσματα του κυρίαρχου/λευκού. Δεν διαβλέπει καμία θετική πρόταση στη νεκρανάσταση του παρελθόντος. Ζαν-Πολ Σαρτρ (πολυδιάστατη και καταλυτική η συμβολή του «*Orphée noir*», προοίμιο στην *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*, καθώς του αποκαλύπτει την παροδική και μεταβατική διάσταση της νεγροσύνης, την ανάγκη να ξεπεραστεί διαλεκτικά και να απορριφθεί), Νταβίντ Ντιοπ και *Le temps du martyre*, Ζακ Ρουμαίν (ο αϊτιανός δημιουργός του *Bois d'ébène*, ποιήματος μανιφέστου για τον κοινό αγώνα όλων των καταπιεσμένων λαών του πλανήτη: «Όπως η αντίθεση των χαρακτηριστικών/ διαλύεται στην αρμονία του προσώπου/ διακηρύττουμε την ενότητα του πόνου/ και της εξέγερσης όλων των λαών της γης...»), Ρίτσαρντ Ράιτ (η τραγική μορφή του Μπίγκερ Τόμας στο *Native Son* έρχεται να εκφράσει το αδιέξοδο της τυφλής αδιάκριτης αντίδρασης, αλλά υπογραμμίζει παράλληλα και την ένταση που διακρίνει το ξεδίπλωμα της σχέσης μεταξύ μαύρου και λευκού υποκειμένου): όλοι αυτοί βοηθούν τον Φανόν να προσδιορίσει τον χώρο και τον τρόπο αναίρεσης της *négritude*, να καταστήσει εφικτή τη νέα συλλογική προοπτική, να εξουδετερώσει το σύνδρομο της επιδερμικότητας. Ως προς τη *négritude* ο Φανόν υιοθετεί αθέρινη τον μαρξιστικό λόγο: «Η ανακάλυψη της ύπαρξης ενός νέγρικού πολιτισμού κατά τον 15ο αιώνα δεν μου απονέμει κάποιο δίπλωμα ανθρωπινότητας. Είτε το θέλουμε είτε όχι, το παρελθόν σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να με οδηγήσει στο παρόν... Η κοινωνική επανάσταση δεν μπορεί να αντλήσει την ποίησή της από το παρελθόν, αλλά μόνο από το μέλλον. Δεν μπορεί να αρχίσει από τον ίδιο τον εαυτό της, αν δεν εξαλείψει όλες τις προκαταλήψεις σχετικά με το παρελθόν. Η επανάσταση πρέπει να αφήσει τους νεκρούς να θάψουν τους νεκρούς τους, για να φτάσει στο δικό της περιεχόμενο». Ο Φανόν δεν χαρίζεται στα μισόλογα, στις προθέσεις χωρίς περιεχόμενο

και προοπτική· εκείνο στο οποίο προσβλέπει και προσδοκά είναι το αντάμωμα των υποκειμένων και των συλλογικοτήτων, έξω από κάθε επιμέρους διαφορά και ιδιαιτερότητα, η πάλη για την εκπλήρωση αυτής της συνάντησης.

Ούτε ο Αντρέ Μπρετόν ξεφεύγει από τα βέλη της κριτικής του Φανόν: τα ιδιαίτερα εγκωμιαστικά σχόλια του υπερρεαλιστή στην εισαγωγή της πρώτης έκδοσης του *Ημερολογίου επιστροφής στη γενέθλια γη* (*Cachier d'un retour au pays natal*, 1939) του Εμέ Σεζέρ («Είναι ένας Μαύρος που χειρίζεται τη γαλλική γλώσσα με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν υπάρχει σήμερα κανείς Λευκός ισάξιος του») δημιουργούν έντονες υποψίες στον Φανόν, προκαλούν τα σαρκαστικά σχόλιά του: «Ακόμη και στην περίπτωση που λέει την αλήθεια ο Μπρετόν, δεν βλέπω πού βρίσκεται το παράδοξο και το αξιοσημείωτο».

Η φιλοσοφική παρουσία του Σαρτρ προβάλλει έντονη και στο κεφάλαιο «Ο Νέγρος και η ψυχοπαθολογία». Η πραγμάτευση του αντισημιτισμού εκ μέρους του υπαρκτού φιλόσοφου (*Στοχασμοί για το εβραϊκό ζήτημα*) προσφέρει στον Φανόν την ευκαιρία να αναδείξει τη διαφοροποιούσα ουσία μεταξύ των δύο εμπειριών (εβραίου και νέγρου), φροντίζοντας να αποσαφηνίσει τα επίπεδα εκφοράς του ρατσιστικού λόγου απέναντί τους: «Σε σχέση με τον νέγρο όλα συμβαίνουν στο επίπεδο των γεννητικών οργάνων... Το ζήτημα του αντισημιτισμού μελετήθηκε έξοχα από τον Ζαν-Πολ Σαρτρ· εμείς από την πλευρά μας θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τι είναι η νεγροφοβία. Αυτή η φοβία τοποθετείται στο επίπεδο του ενστίκτου, του βιολογικού... με τον νέγρο αρχίζει ο κύκλος του βιολογικού. Κανένας αντισημίτης δεν θα σκεφτόταν ποτέ να ευνουχίσει τον εβραίο. Τον εξοντώνει ή τον στερώνει. Αντίθετα τον νέγρο τον ευνουχίζουν. Το πέος, σύμβολο του ανδρισμού, εκμηδενίζεται, παναπεί αποκηρύσσεται, αφαιρείται. Ο νέγρος αναιρείται στο επίπεδο της φυσικής υπόστασης, της σωματικότητας... Ο εβραίος βλάπτεται στο επίπεδο της διανόησης, του πνεύματος, του χρήματος... Προβάλλοντας τις δικές του επιθυμίες στον νέγρο, ο λευκός συμπεριφέρεται σαν ο νέγρος να τις έχει και στην πραγματικότητα. Όταν πρόκειται για τον εβραίο το πρόβλημα είναι ξεκάθαρο: δεν τον εμπιστευόμαστε, γιατί θέλει τα πλούτη μας ή να πάρει τα ηνία της εξουσίας. Ο νέγρος αντίθετα καθλώνεται στη σφαίρα των γεννητικών οργάνων· ή έστω καθλώθηκε. Έχουμε δύο επικράτειες: τη διανοητική και τη σεξουαλική... Να φοβάσαι τον νέγρο σημαίνει να φοβάσαι το βιολογικό στοιχείο, γιατί ο νέγρος δεν είναι παρά μόνο κάτι βιολογικό. Είναι κτήνη, ζουν γυμνοί... Ο λευκός έχει την πεποίθηση ότι ο νέγρος είναι ένα ζώο· όταν δεν τον εντυπωσιάζει το μέγεθος του πέους, το κάνει η σεξουαλική δύναμή του». Και σε τελευταία ανάλυση στον εβραίο είναι δυνατόν να περάσει απαρατήρητος, όχι όμως και στον μαύρο, ο οποίος είναι σκλάβος της εμφάνισής του.

Η αλλοτρίωση –όχι μόνο στην εξωτερική κοινωνική έκφρασή της, αλλά και από την άποψη της εσωτερικής ψυχικής ζωής του ατόμου– και η αναίρεσή της στην κατεύθυνση ενός νέου ανθρωπισμού είναι επομένως τα δύο κεντρικά σημεία του δοκιμίου. Ωστόσο η «κοινωνιογενετική» ανάλυση του ρατσισμού –η διαπίστωση ότι αυτός δεν καθορίζεται βιολογικά, αλλά είναι ριζωμένος στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, και η «φυλή» είναι ένα κοινωνικό κατασκεύασμα– δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο βιαστικό συμπέρασμα ότι η φυλή είναι στοιχείο δευτερεύον σε σχέση με

την τάξη· ή ότι η πάλη εναντίον του ρατσισμού υποτάσσεται στις ανάγκες της αντικαπιταλιστικής πάλης, καθώς ο ρατσισμός επηρεάζει τους εσωτερικούς-ψυχικούς ορίζοντες των ατόμων συχνά ανεξάρτητα από τους εξωτερικούς παράγοντες. Με άλλα λόγια, το σύμπλεγμα κατωτερότητας γεννιέται αρχικά από την οικονομική κυριαρχία και υπαγωγή, ωστόσο στη συνέχεια αποκτά αυτοτέλεια και εκφράζεται με όρους που υπερβαίνουν το οικονομικό πεδίο. Ο Φανόν επιμένει ότι ο μαύρος άνθρωπος πρέπει να αγωνιστεί σε δύο επίπεδα: στο αντικειμενικό-κοινωνικοοικονομικό και στο υποκειμενικό-ψυχολογικό· και πρέπει να το κάνει ταυτόχρονα. «Ο Μαύρος οφείλει να παλέψει σε δύο επίπεδα: δεδομένου ότι ιστορικά αυτά αλληλοκαθορίζονται, κάθε μονόπλευρη απελευθέρωση είναι ατελής· και το χειρότερο λάθος θα ήταν να πιστέψουμε ότι αυτή η αλληλεξάρτησή τους είναι μηχανική». (Αυτό είναι το λάθος στο οποίο υπέπεσαν οι κυρίαρχες μορφές μαρξισμού της εποχής του Φανόν, καθώς μόνο στο προλεταριάτο έβλεπαν τον εγγυητή της απελευθέρωσης και, στην καλύτερη των περιπτώσεων, θεωρούσαν τον ρατσισμό μία δευτερεύουσα πτυχή της ταξικής πάλης. Εξού και ο Φανόν δεν ακολούθησε ποτέ κάποιο από αυτά τα μαρξιστικά ρεύματα εκείνης της περιόδου.) Από την άλλη αυτή η διαπίστωση μας επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι κάθε άλλο παρά εύκολος θα είναι –και περί αυτού ο Φανόν δεν έτρεφε αυταπάτες– ο δρόμος προς την οικοδόμηση του νέου ανθρωπισμού, ενός κόσμου αμοιβαίων αναγνωρίσεων, οι οποίες όμως αναπόφευκτα θα είναι προϊόν πάλης και όχι «φιλάνθρωπων» παραχωρήσεων.

Οδηγούμαστε έτσι στο τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο πραγματεύεται την κοπιαστική και επώδυνη διαδικασία αναγνώρισης του Νέγρου, μέσα από μία κριτική προσέγγιση της σύγκρουσης μεταξύ κυρίου και δούλου στην εγελιανή *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Ο Φανόν υποστηρίζει ότι η αμοιβαία αναγνώριση είναι αδύνατη σε μία κοινωνία η οποία ορίζεται από το φυλετικό βλέμμα, όπου τα έγχρωμα υποκείμενα αντιμετωπίζονται σαν πράγματα: «Ανακάλυψα ότι είμαι ένα αντικείμενο μεταξύ άλλων αντικειμένων», γιατί ο ρατσισμός δεν περιορίζεται από τα θύματά του να αφαιρέσει μόνο τους οικονομικούς πόρους και την κοινωνική τους θέση: αφαιρεί την ίδια την ανθρώπινη υπόστασή τους, την υποκειμενικότητά τους, τους πετάει σε μία «ζώνη ανυπαρξίας (*non-être*), σε μία άγονη και άνυδρη περιοχή, σε μία κοιλάδα απολύτως γυμνή». Ωστόσο από αυτή την κατάσταση «μπορεί να προκύψει ένα αυθεντικό ξεκίνημα... μία γνήσια αναίρεση της αλλοτρίωσης, η οποία θα επιτευχθεί μόνο όταν τα πράγματα, υπό μία υλιστική έννοια, θα έχουν ξανακατακτήσει τη θέση που δικαιούνται».

Οι, κατά Φανόν, κολασμένοι της γης μπορούν να υπερβούν αυτήν τη συνθήκη –εξωτερικής και εσωτερικής– εξάρτησης μονάχα αναγνωρίζοντας με τη βία την ανθρωπινότητά τους, γιατί η αναγνώριση αφορά κάτι πολύ περισσότερο από την έκκληση για ισότιμη ή έστω ανθρώπινη αντιμετώπιση. Ο Φανόν δεν τρέφει την ελπίδα ότι το ξεπέρασμα και η ήττα του ρατσισμού μπορούν να επιτευχθούν με διακηρύξεις τυπικής ισότητας, διότι, για τον ίδιο, τα έγχρωμα πρόσωπα δεν γίνονται αντιληπτά ως πλήρως ανθρώπινα και επομένως είναι αποκλεισμένα από κοινωνικά συμβόλαια ή από επί ίσοις όροις συμφωνίες. Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί ασκεί αυστηρή κριτική σε όσους αναζητούν την αναγνώριση εκ μέρους της κοινωνίας υπό την υπάρχουσα μορφή της, σε μία κοπιώδη πορεία «γαλακτοποίησης» και αναπόφευκτα εντός του συνδρόμου κατωτερότητας.

Ο Φανόν δεν θέλει τον οίκτο και τη λύπηση του λευκού: προσδοκά μία αναγνώριση της αξιοπρέπειας και της αξίας της ύπαρξης του μαύρου υποκειμένου ως απόλυτου· απαιτεί η υπάρχουσα κοινωνία να αποδεχτεί τη σωματοποιημένη του υποκειμενικότητα, όπως αυτή υπάρχει στον κόσμο· στοχεύει σε μία βαθύτερη μορφή αναγνώρισης, ικανή να συμπεριλάβει ισότιμα όλους τους ανθρώπους, σε θέση να αναδομήσει τον κόσμο.

Στο κλείσιμο του *Peau noire, masques blancs* εξαλείφεται πλέον κάθε αμφιβολία πως η πορεία αυτονόμησης και χειραφέτησης του υποκειμένου προς έναν νέο ανθρωπισμό συντελείται μέσα από τη συλλογική πάλη, την αναίρεση της εσωτερικευμένης σχέσης εξάρτησης και τον εκμηδενισμό του κυρίαρχου/Άλλου ως μόνου και απαραβίαστου σημείου αναφοράς-σύγκρισης, την ακύρωση της αποκλειστικότητας, της εξαιρετικότητας και της πρόκρισης. Καμία υποχώρηση στη συναισθηματική φόρτιση: «Δεν έχω το δικαίωμα, εγώ ο έγχρωμος, να αναζητήσω σε τι η φυλή μου είναι ανώτερη ή κατώτερη από μία άλλη φυλή. Δεν έχω το δικαίωμα, εγώ ο έγχρωμος, να προσδοκώ να αποκρυσταλλωθεί στον Λευκό μία θέση ενοχής απέναντι στο παρελθόν της φυλής μου». Η σκέψη παραμένει διαυγής, δεν υποκύπτει ακόμη και μπροστά στη γοητεία μιας οικειότητας που φαίνεται να θέλγει –και να παγιδεύει– τον μαύρο: «Δεν θα ήθελα να είμαι το θύμα της Πανουργίας ενός μαύρου κόσμου... Δεν είμαι σκλάβος της Σκλαβιάς που αποανθρωποποίησε τους προγόνους μου».

Αν ο Μπίγκερ Τόμας είχε προσφέρει στον Φανόν τη δραματική, όσο και ρεαλιστική, μορφή του μαύρου υποκειμένου που αδέξια εκτονώνει την επιθετικότητά του σε βάρος των άλλων, λευκών και μαύρων, πλούσιων και φτωχών, ένα άλλο έργο με κείμενα του Ρίτσαρντ Ράιτ θα του αποκαλύψει το πλέον λαμπερό όραμα της αδελφοσύνης των λαών. Πρόκειται για το *12 Million Black Voices. A Folk History of the Negro in the United States* (1941): «“The twelve million black voices” ούρλιαξαν ενάντια στο παραπέτασμα του ουρανού. Και το παραπέτασμα... υποχώρησε, σαν ένα σπασμένο ταμπούρλο. Στο πεδίο της μάχης, σημαδεμένο στις τέσσερις γωνίες από εικοσάδες νέγων κρεμασμένων από τους όρχεις, σιγά σιγά ορθώνεται ένα μνημείο που υπόσχεται να είναι μεγαλειώδες. Και στην κορυφή του μνημείου διακρίνω ήδη έναν Λευκό και έναν Νέγρο που δίνουν τα χέρια».

Κατακλείδα

Από τα τέλη του 1953 έως το 1956 ο Φανόν θα εργαστεί στο ψυχιατρικό νοσοκομείο της Μπλιντά-Ζουανβίλ στην Αλγερία. Η αποτυχία της *socialthérapie* δεν τον εμποδίζει να συνδεθεί στενά με τους αλγερινούς αγωνιστές του Απελευθερωτικού Μετώπου (η επανάσταση είχε κηρυχθεί την 1η Νοεμβρίου 1954), να αποκτήσει στον χώρο του ντόπιου στοιχείου μία θετική φήμη, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μεταξύ τους ένα κλίμα εμπιστοσύνης. Οι βιαιότητες των αποίκων και των γαλλικών δυνάμεων κατοχής, η αθλιότητα της αλγερινής πραγματικότητας, ένας σκληρός αγώνας για ανεξαρτησία δίχως σταματημό, όλα αυτά είναι στοιχεία που επιδρούν βαθιά στην προσωπικότητα του Φανόν, έτσι που επιλέγει πλέον τη στράτευση σε πρώτο πρόσωπο με όλες τις συνέπειές της. Το

φθινόπωρο –πιθανότατα– του 1956 θα υπογράψει, προς τον γάλλο γενικό κυβερνήτη της Αλγερίας, την επιστολή παραίτησής του. Για μία ακόμη φορά ο λόγος του Φανόν δεν αφήνει περιθώρια άλλης επιλογής ή συμβιβασμού: στο στόχαστρο βρίσκεται το σύνολο της αποικιοκρατικής-ταξικής πραγματικότητας, όπως και η ίδια η ψυχιατρική πρακτική ως θεσμός νομιμοποίησης της σχέσης βίας (το προσωπικό/υποκείμενο της βίας, οι ασθενείς/αντικείμενο της βίας):

«Αν η ψυχιατρική αποτελεί μία ιατρική τεχνική που προτίθεται να βοηθήσει τον άνθρωπο, ώστε να μην είναι πια ξένος στο περιβάλλον του, τότε αισθάνομαι την υποχρέωση να τονίσω ότι ο Άραβας, χρόνια αλλοτριωμένος στην ίδια του τη χώρα, ζει σε μία κατάσταση ολοκληρωτικής απώλειας της προσωπικότητάς του... Μία κοινωνία που ωθεί τα μέλη της σε λύσεις απελπισίας είναι μία κοινωνία που δεν λειτουργεί πλέον, μία κοινωνία που οφείλουμε να αλλάξουμε... Η απόφασή μου είναι να μη διατηρήσω με κάθε τρόπο τα καθήκοντα της υπηρεσίας, με το απατηλό πρόσχημα ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει διαφορετικά. Για τους παραπάνω λόγους παρακαλώ να κάνετε δεκτή την παραίτησή μου...»

Στη συνέχεια η φανονική διαλεκτική της αναγνώρισης θα ακολουθήσει δρόμους πιο ριζοσπαστικούς (*L'an V de la révolution algérienne*, 1959· *Les damnés de la terre*, 1961)· μολονότι ο πυρήνας τους δεν παύει να βρίσκεται στο *Peau noire, masques blancs*, για τούτο και δεν υφίσταται κάποιου είδους ρήξη στη σκέψη του Φανόν... όπως άλλωστε θα σημειώσει ο ίδιος, οι ανάγκες είχαν πλέον προβάλει πιο επιτακτικές. Κάποιοι θα σχολιάσουν αυτούς τους δρόμους με λόγια απαξιωτικά, άλλοι θα τους θεωρήσουν απαρχαιωμένους, επιθετικούς, βίαιους. Μολονότι δημιουργείται η έντονη αμφιβολία κατά πόσο οι τελευταίοι θέλησαν πραγματικά να γνωρίσουν τη σκέψη του Φανόν, παραμένει το γεγονός ότι η χρονική απόσταση και η εκ των υστέρων προσέγγιση προσφέρουν μία ασφάλεια της οποίας την πολυτέλεια δεν διαθέτει όποιος είναι αναγκασμένος να ζήσει σε έναν ενεστώτα που το μόνο που τον χαρακτηρίζει είναι η βία σε όλες τις μορφές της. Αλλά και ο άκριτος εκθειασμός κάποιων σημείων της φανονικής σκέψης, έξω από τα ιστορικά συμφραζόμενα, μπορεί να κρύβει εξίσου επικίνδυνες παγίδες...

Πέρα από το *Peau noire, masques blancs*...

Η σημασία του *Peau noire, masques blancs* έγκειται στην ίδια τη δυνατότητα επέκτασης του πυρήνα του, ώστε να συμπεριλάβει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίον ο κυρίαρχος κατασκευάζει τον Άλλο, τον δούλο: τον «τρελό», το «τέρας», το «ζώο», τον «ανάπηρο». Όπως πολύ εύστοχα είχε επισημάνει ο Τζιοβάνι Τζιούντιτσι: «Ο αποικιοκρατούμενος του Φανόν δεν έχει αναγκαστικά μαύρη επιδερμίδα και δεν πρόκειται υποχρεωτικά για τον αποικιοκρατούμενο με τη συνήθη στενή έννοια του

όρου: θα μπορούσε να είναι πολίτης της δικής μας δημοκρατίας ή μιας οποιασδήποτε άλλης κατοικημένης από άτομα με λευκή επιδερμίδα. Το χρώμα της επιδερμίδας δεν έχει καμία απολύτως σημασία... Ο τρόπος με τον οποίο ο Φανόν εξετάζει την αποικιακή πραγματικότητα φανερώνει πióτερο μία αλληγορία του κόσμου, μία αναπαράσταση της παντοτινά διαδραματιζόμενης σφαιρικής πάλης για την ανακάλυψη και την απελευθέρωση του ανθρώπου». Έτσι σε έναν περισσότερο συμπεριληπτικό ορισμό των «κολασμένων της γης» δεν θα μπορούσαμε να μην εντάξουμε τα μη ανθρώπινα πλάσματα. Τα ζώα που ακόμη προσμένουν την απελευθέρωσή τους, όπως με τόσο εύστοχο τρόπο δείχνει ο Μαξ Χορκχάιμερ στη μεταφορά του ουρανοξύστη, όπου, κατεβαίνοντας από όροφο σε όροφο, μετά το κλασικό προλεταριάτο βρίσκουμε το «αληθινό θεμέλιο της αθλιότητας πάνω στο οποίο υψώνεται το οικοδόμημα», παναπεί «τον φρικτό μηχανισμό εκμετάλλευσης που λειτουργεί στα ημιαποικιακά και αποικιακά εδάφη» (τους «κολασμένους» του Φανόν), ακόμη πιο κάτω «τις εκτάσεις όπου πεθαίνουν κατά εκατομμύρια οι κούληδες όλης της γης», και στο τέλος μπρος στα μάτια μας παρουσιάζεται «ο απερίγραπτος και πέρα από κάθε φαντασία πόνος των ζώων, η κόλαση των ζώων στην ανθρώπινη κοινωνία, ο ιδρώτας, το αίμα, η απελπισία των ζώων». (Γιατί λοιπόν να μη δούμε τον Νέγρο του Φανόν στις ιστορίες αντίστασης και εξέγερσης των μη ανθρώπινων εναντίον της ανθρώπινης κυριαρχίας; Γιατί η όρκα Τίλικουμ να μη θεωρηθεί ο Νατ Τέρνερ των φυλακισμένων του Sea World;) Υπό την οπτική αυτή ο «νέος ανθρωπισμός» του Φανόν περνά και μέσα από έναν επαναπροσδιορισμό του ίδιου του ανθρώπου και των ορίων του, αλλά και από την αναίρεση της έννοιας της κυριαρχίας σε όποιο έμβιο πλάσμα και αν επιβάλλεται, ανθρώπινο και μη.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Άππια, Κουάμε Άντονι, «Ψυχολογία της απελευθέρωσης. Πώς ο Φραντς Φανόν κατέληξε να βλέπει τη βία ως θεραπεία», μτφ. Μιμή Βασιλάκη, *The Athens Review of books*, τχ. 147, Φεβρουάριος 2023.

Dorlin, Elsa, «Το να είσαι εκτός εαυτού. Ο Fanon και η φαινομενολογία της ίδιας μας της βίας», μτφ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, https://www.documenta14.de/gr/south/455_fanon

Fanon, Frantz, *Της γης οι κολασμένοι*, Κάλβος, 1982.

Hudis, Peter, *Φραντς Φανόν. Φιλόσοφος των οδοφραγμάτων*, μτφ. Ειρήνη Γαϊτάνου, Οξύ, 2017.

Ράιτ, Ρίτσαρντ, *Γέννημα θρέμμα*, μτφ. Ελένη Εξαρχόπουλου, Σύγχρονη Εποχή, 1989.

Τσιαμούρας, Παναγιώτης, «Frantz Fanon. Μια πολιτική βιογραφία», *Ουτοπία*, τχ. 37, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1999.

Τσιαμούρας, Παναγιώτης «Frantz Fanon. Η αδύνατη ουδετερότητα της ψυχιατρικής», *Τετράδια ψυχιατρικής*, τχ. 69, Ιανουάριος-Μάρτιος 2000.